

İşyerine Dönüşen Evler: Toplumsal Yeniden Üretim Bağlamında Evden Çalışma

Çağla Ünlütürk Ulutaş*

Öz

Bu çalışmada Nancy Fraser'ın kapitalizmin farklı evrelerine farklı toplumsal yeniden üretim krizlerinin eşlik ettiği teorisinden yararlanarak kapitalizmin farklı uğraklarına farklı bir toplumsal yeniden üretim rejiminin eşlik ettiğini iddia ediyorum. Günümüzde, patriarka ve kapitalizm arasındaki yeni uzlaş, esnek istihdam düzenlemeleri aracılığıyla kadınların üretici ve yeniden üretici özelliklerinden aynı anda ve ucuza yararlanmak üzerinedir. Esnek istihdam biçimlerinden biri olan evden çalışma Covid-19'la birlikte hızla yaygınlaşmıştır. Böylece üretim ve yeniden üretim faaliyetlerinin mekânsal birlikteliğiyle kadınların ücretli ve ücretsiz çalışma için harcadıkları toplam süre artmış ve hane içindeki toplumsal cinsiyet eşitsizlikleri derinleşmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Toplumsal yeniden üretim, evden çalışma, uzaktan çalışma, kadın emeği*

Home which Becomes a Workplace: Working from Home in the Context of Social Reproduction

Abstract

In this study, based on Nancy Fraser's theory that different phases of capitalism are accompanied by different crises of social reproduction, I develop the argument that every phase of capitalism harbors a social reproductive regime. Today, the new consensus between patriarchy and capitalist system is on the ability to benefit from the productive and reproductive characteristics of women via flexible employment arrangements. Working from home, which is one of the flexible working arrangements, has rapidly become widespread with Covid-19. Thus, the spatial combination of production and reproduction has extended women's total time devoted to paid and unpaid work and deepened gender inequalities at home.

Key Words: *Social reproduction, working from home, remote working, women's labour*

Giriş

Evden çalışma, küreselleşme, teknolojik dönüşüm ve esnek istihdam uygulamalarıyla birlikte sıklıkla tartışılan ancak öngörüldüğü düzeyde yaygınlık kazanmayan bir çalışma biçimiydi. Covid-19'la birlikte tüm dünyada hızla yaygınlık kazandı ve evden

* Pamukkale Üniversitesi, E-posta: caglau@gmail.com

ORCID: 0000-0002-4589-5659

Makale Gönderim ve Kabul Tarihi: 21.03.2021-26.05.2021.

çalışmanın etki ve olanaklarına dair dikkate değer düzeyde araştırma yapıldı. Dünyada istihdamdakilerin yüzde 15-18'inin evden çalışabileceği, Türkiye'de işlerin yüzde 26'sının uzaktan yapılabileceği, bu oranların Kuzey Amerika ve Avrupa'da ise yüzde 30'lar düzeyinde olduğu öngörülüyor (ILO, 2020; Berlingieri vd., 2020; Aytun ve Özgüzel, 2020). Google, Facebook, EY, Koç Grubu, Akbank, Mynet gibi çok sayıda küresel ve yerel şirket pandemi sonrası da evden çalışmayı sürdüreceklerini açıkladılar. Emek süreçlerini pandemi nedeniyle evden çalışmaya uyarlayan çok sayıda şirketin ofis çalışmasına geri dönmek istemeyeceği bekleniyor. Ne var ki bu durum pandemiyle birlikte derinleşen cinsiyet eşitsizliklerinin orta ve uzun vadede de devam etmesi anlamını taşıyabilir (Brynjolfsson ve diğerleri, 2020, Ciolfi vd., 2020). İşyerlerinin eve taşındığı bu dönem, üretim ve toplumsal yeniden üretim arasında kapitalizmle birlikte sınırları çizilen mekânsal ayrışmayı çok sayıda hane için bulanıklaştırırken, hane-içi kadın emeği açısından da yeni sonuçlar yaratacaktır. Çok sayıda aktörü bulunan çok boyutlu bir kavram olan toplumsal yeniden üretim, bu çalışmada hanehalkını her gün yeniden üretmek için gereken, öncelikle kadınlar tarafından üstlenilen cinsiyetlendirilmiş biyolojik, duygusal ve bakıma dayalı işlerin bütününü ifade etmektedir (Bakker, 2007; Hall, 2020). Toplumsal yeniden üretimin gündelik olarak gerçekleştirilmediği koşullarda tüm toplumsal sistemler çökebilir (Bahn vd., 2020: 696).

Hem duygusal hem de maddi emekten oluşan ve çoğu zaman ücretsiz olarak gerçekleştirilen yeniden üretim, toplum için vazgeçilmezdir. Onsuz kültür, ekonomi, siyasi örgütlenme olamazdı. Toplumsal yeniden üretimi sistematik olarak baltalayan hiçbir toplum uzun süre ayakta kalamaz. Ancak bugün, kapitalist toplumun yeni biçimi tam da bunu yapmaktadır ve bunun sonucu geniş anlamda bir toplumsal yeniden üretim krizidir. Bu kriz, hepsi birbiriyle kesişen ve birbirini şiddetlendiren ekonomik, ekolojik ve politik kolları da kapsayan genel krizin bir veçhesidir (Fraser, 2016).

Bu çalışmada ev, üretim ve yeniden üretim faaliyetlerinin mekânsal birlikteliği ve bunun toplumsal cinsiyet etkileri bağlamında irdelenecektir. Çünkü yeniden üretim için ne yaptığımız kadar nerede yaptığımız da önemlidir (Ferguson, 2008: 51). Kadınların hem yeniden üretim sorumluluğunu taşıyıp ev-içinde karşılıksız biçimde emeklerini sunmaları hem de ücretli emekçiler olarak istihdamda yer almaları çoğu zaman çatışmalı bir ilişkiye yol açmaktadır. Bu çatışma kapitalizm ile patriarka arasındaki ilişkiye dayanmaktadır. Sözü edilen çatışma kapitalizmin her bir uğrağında farklı biçimlerde çözülmüştür.

Nancy Fraser (2016), kapitalizmin her bir evresine farklı toplumsal yeniden üretim krizlerinin eşlik ettiğini ve bunun da farklılaşan toplumsal yeniden üretim düzenlemelerine yol açtığını ortaya koymaktadır. İlki on dokuzuncu yüzyıl liberal rekabetçi kapitalizm rejimidir. Avrupa merkezindeki endüstriyel sömürü ile çevredeki sömürgeciliği birleştiren bu rejim, yeni bir burjuva evcilik hayalini yarattı. Toplumsal yeniden üretim alanını aile içindeki kadınların özel alanı olarak inşa eden rejim, çoğu insanı bunu gerçekleştirmek için gereken koşullardan mahrum bıraksa da kamusal ile

özel alanı, üretim ve yeniden üretimi birbirinden “ayrı alanlar” olarak kurguladı. İkincisi, yirminci yüzyılın tekelci kapitalizmine eşlik eden toplumsal yeniden üretim rejimidir. Çeperde devam eden sömürge ve sömürge sonrası kamulaştırma tarafından desteklenen, merkezde büyük ölçekli endüstriyel üretim ve yerel tüketicilik üzerine kurulu olan bu rejim, sosyal refahın devlet ve piyasa tarafından sağlanması yoluyla toplumsal yeniden üretimi içselleştirdi. Önceki yüzyılda yükselmiş olan “aile ücreti” idealini teşvik etti. Görece az sayıda işçi ailesinin erişebildiği bu “aile ücreti” idealiyle kadın işgücü eve gönderilip gelir getirenin erkek, bakım verenin kadının olduğu bir aile modeli egemen kılındı. Üçüncüsü, günümüzün küreselleşen finansallaşmış kapitalizmine eşlik eden düalist toplumsal yeniden üretim rejimidir. Üretimin uluslararasılaşması ve uluslararası işbölümünün dönüşümü ile üretim ucuz işgücü ordusuna sahip geleneksel tarım ülkelerine kaydırılmıştır. Hanehalkları, kamu harcamalarının azalması nedeniyle daha çok toplumsal üretim yüküyle karşı karşıya kalmış; hanedeki reel gelirin düşmesi nedeniyle, ücretli istihdam ihtiyacı önemli ölçüde artmıştır. Bu süreçte kadınlar ucuz işgücü olarak özellikle küresel fabrikaların başat işgücü haline gelmiş ve işgücünün feminizasyonu söz konusu olmuştur. Bu durum ihracata dayalı sanayileşmeyi ve kayıt dışı çalışmanın büyümesini desteklemiştir (Seracano vd., 2021: 4). Bu dönemde çift kazananlı aile ideali inşa edilirken, toplumsal yeniden üretim faaliyetleri hızla piyasalaştırılmıştır. Sınıfsal eşitsizliklerin derinleştiği bu dönemde, toplumsal yeniden üretim, bedelini ödeyebilenler için olabildiğince metalaşmış, ödeyemeyenler içinse aileleşmiştir. Böylece düalist bir toplumsal yeniden üretim rejimi ortaya çıkmıştır (Fraser, 2016). Bu yazının argümanı Fraser’ın kapitalizmin farklı uğraklarında ortaya çıkan yeniden üretim krizleri argümanına dayanarak, kapitalizmin 2000’li yıllarda baş gösteren krizine eşlik eden toplumsal yeniden üretim krizinin esnek istihdam modeliyle çözülmeye çalışıldığıdır. Farklı esnek istihdam modelleriyle birlikte gelişen evden çalışmanın pandemiyle hızla yaygınlaşıp yerleşmesi ile söz konusu mekânsal esnekliğe daha çok başvurulacağı öngörülmektedir. Ne var ki evden çalışma, cinsiyet ilişkileri ve kadınların görünmeyen emeği açısından önemli sorun alanlarına gebe dir. İçinden geçtiğimiz salgın döneminde Türkiye’de salgına yönelik ekonomik ve sosyal çözümler bireyselleştirilip yurttaşların üzerine yüklediği ve sahada çalışan tüm işçiler hayatları pahasına çalışmayı sürdürdükleri için, evden çalışma yarı vasıflı ve vasıflı emekçilerin bir bölümünün sahip olabildiği görece ayrıcalıklı bir çalışma biçimi olarak görülmektedir. Gerçekten de Türkiye’de ve dünyada yapılan çalışmalar fabrika işçilerinin çok düşük düzeyde, profesyonellerin ise çok yüksek düzeyde evden çalışma potansiyeli olduğunu ortaya koymuştur (Aytun ve Özgüzel, 2020; Gottlieb, 2021). Ne var ki bu bakış açısı, gerek istihdamı esnekleştirerek işçi sınıfının tüm katmanlarındaki emekçileri güvencesizleştirmeye ve artık değeri artırmaya yönelik taarruzu gerekse evden çalışan kadınların ücretli ve ücretsiz emek süreçlerinde karşı karşıya kaldıkları sömürü pratiklerini görmezden gelmeye yol açabilmektedir. Bu çalışmada evden çalışmanın iş ve aile yaşamını uyumlaştıran sihirli bir formül ve işçi sınıfının ayrıcalıklı kesimlerine

sunulmuş bir ayrıcalıklı çalışma biçimi olarak ele alınması eleştirilmektedir. Aksine patriarkal kapitalizmin sağlık, üretim ve yeniden üretim alanlarındaki krizlerini çözmeye yönelik ve kadınların hem ücretli hem ücretsiz emeklerine daha fazla el konulmasını sağlayan bir çalışma biçimi olduğu ileri sürülmektedir. Bu amaçla makalenin birinci bölümünde toplumsal yeniden üretim ve kadın emeği ilişkisine yer verdikten sonra, ikinci bölümde evden çalışmanın Covid-19 pandemisi sürecinde hane içinde kadın emeğine ne tür etkileri olduğu ilgili literatür ışığında ele alınmıştır. Son olarak Türkiye'deki egemen muhafazakâr ideolojinin de bu çifte krizi aşmak üzere kadınların esnek istihdamını bir çözüm yolu olarak önerdiğine dikkat çekilecektir.

Toplumsal Yeniden Üretim ve Kadın Emeği

Toplumsal yeniden üretim çoğunlukla yaşamın üretimiyle ilgili aşağıdaki tüm etkinlikleri kapsayan bir kavram olarak tanımlanır:

1. Biyolojik yeniden üretim (gelecekteki emeğin üretimi, annelik, aile ve yakın ilişkileri sürdürmek için gereken cinsel ve duygusal hizmetlerin sağlanması)
2. Mal ve hizmetlerin evde ücretsiz üretimi (özellikle bakım hizmetleri)
3. Geçim, eğitim ve öğretimi içerecek biçimde işgücünün yeniden üretimi
4. Gündelik yaşamın sürdürülebilmesi
5. Egemen sosyal ilişkileri sabitleyen kültür ve ideolojinin yeniden üretimi. (Bedford and Rai, 2010:7; Bakker, 2007: 541; Elias ve Rai, 2019: 205, Edholm vd., 1977: 101, Katz, 2001)

Toplumsal yeniden üretim en temel düzeyde nasıl yaşadığımızla ilgilidir. Bu kavrama odaklanırken kimi (kadınlar, erkekler vb.) ve neyi içerdiğini (örneğin fiziksel, zihinsel, duygusal ev-içi emek, bakım emeği vb.), bunun nerede (kurumlarda, evlerde, topluluklarda) ve hangi zamanlarda (günlük rutinler, nesiller vb.) gerçekleştiğini analiz etmek gerekmektedir (Hall, 2020: 814). Bu çalışmada toplumsal yeniden üretimin büyük ölçüde kadınlar tarafından yerine getirilen ve mevcut yaşamı sürdürmek ve gelecek nesli yeniden üretmek için gerekli olan günlük işlerin (Laslett ve Brenner, 1989: 383) ev-içi alandaki süreçlerine odaklanılmıştır. Uzaktan çalışma ile hanenin üretim ve yeniden üretime aynı anda ev sahipliği yapması, toplumsal cinsiyet ilişkileri ekseninde incelenmiştir. Ev-içi alana odaklanırken Lourdes Beneria'nın (1981: 21) hanenin uyumlu bir temel birim olarak analiz edilmemesi gerektiği ve hanenin "özel" alanda izole edilmiş ve "kamusal" alandan tamamen ayrıştırılmış olarak görülemeyeceği hakkındaki iki temel vurgusunu göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Her iki alan da son derece birbirine bağlıdır ve birbirleri üzerinde bir etkiye sahiptir. Kullanım değeri üretiminin rolü ve ekonomi içindeki önemi anlaşıldıktan sonra, iki alan arasındaki ayrım yapay hale gelir (Beneria, 1981: 21).

Toplumsal yeniden üretimin (TYÜ) kuramsallaştırılmasının kökenleri Aydınlanma Çağı'na dayanır. Karl Marx, emek gücünün değerini geçim ve aile kavramlarına bağlayarak ileri taşımıştır. Bununla birlikte, Marx'ın vurgusu, toplumsal yeniden

üretim sürecinden ziyade sermaye üretimi ve birikimi sürecine ilişkindir (Bakker ve Silvey, 2008: 1). Çoğu Marksist çalışma, toplumsal yeniden üretimi, emek ve sermaye arasındaki antagonistik ilişkinin dışında konumlandırmasına rağmen, Friedrich Engels'in yazılarında, kadınların evde çalışmasının önemi kabul ediliyordu ve bu toplumsal yeniden üretimin gündelik alanlarını düşünmeye yönelik ilk girişimdi. Toplumsal yeniden üretimi, üretim ilişkilerine dair tartışmaların odağına koyan kuramsal bakış açısı ise özellikle 1970'li yıllarda geliştirilmişti. Bu bakış açısı kurgusal bir özel alan yaratmanın sosyo-ekonomik işlevinin maskesini düşürüyordu ve böylece aile yaşamını, cinselliği ve üremeyi siyasallaştırıyordu. Mariarosa Dalla Costa, Selma James, Leopolda Fortunati ve diğerlerinin çalışmaları bir yandan dünyaya toplumsal yeniden üretim açısından bakarken, bir yandan da özel alanın siyasi özelliğine dikkat çekti (Federici, 2019: 55). Öte yandan toplumsal yeniden üretim kuramcıları, gündelik hayatın sürdürülmesini ve bunun özel alandaki tezahürlerini açıklamakla kalmadılar, aynı zamanda yeniden üretimin ulusal ve uluslararası düzeylerde yürütülen politikalarla ilişkisine ve küresel ekonomi politiğin dönüşümüne dair de farklı bir bakış açısı kazandırdılar (Bakker ve Silvy, 2008:5). Toplumsal yeniden üretimi kuramsallaştıran çalışmaların kadın emeğine dair ayırım noktalarından biri, yeniden üretimi başat olarak kadınların üstlenmesinin patriarkanın mı yoksa kapitalizmin mi zorunlu bir sonucu olduğu üzerinedir.¹ Melda Yaman (2020: 30-31), bu soruya bütünlüklü bir yanıt vermektedir. İlk olarak kadınların toplumsal yeniden üretimi üstlenmesi, yalnızca sermayeye değil erkeklere de maddi çıkar, konfor ve serbest zaman sağlar ve aynı zamanda kadınların ücretli istihdamdan dışlanmalarına veya bu alanda ikincilleştirilmelerine neden olarak erkek egemenliğini güçlendirir. İkinci olarak patriarka kapitalizmin işleyişinin maddi temellerini sağlamaktadır. Üçüncü olarak ücretli işin erkek işi olarak görülmesi kapitalizme özgü olsa da bu eşitsiz bakış açısı patriarkal eşitsizlikler sayesinde ortaya çıkmıştır.

Toplumsal yeniden üretimin piyasalaşma ve enformelleşme süreçlerinin kadın emeğine etkileri de sıklıkla analiz edilmiştir. Refah devleti geri çekilirken refah tedarikinin yükünde bir kaymaya yol açmıştır. Neo-liberal küreselleşmeyle birlikte hanehalkları giderek artan bir şekilde refahın sağlanması sorumluluğunu daha çok yüklenmek zorunda kaldılar. Bakım ihtiyaçları ve özelleştirilmiş sağlığa erişimin artan maliyetleri, eğitim ve diğer kamu hizmetleri giderek daha fazla haneler tarafından üstlenilmeye başlandı. Bir yandan toplumsal yeniden üretim değersizleştirilerek, evde kadınların omuzlarına yüklenirken bir yandan da toplumsal yeniden üretim alanlarının metalaşması teşvik edildi (Bakker, 2007:545; Seracano vd., 2021: 3). Bu dönüşümden küresel güneydeki yoksul haneler ve ataerkil normların daha baskın biçimde kabul gördüğü coğrafyalar daha ağır biçimde etkilendiler (Arslan, 2020: 5). Sözü edilen yoksul hanelerdeki kadınlar, hanelerinin hayatta kalmalarını sağlayacak bir gelir elde edebilmek üzere kadın istihdam oranları artan gelişmiş ülkelerin yollarını

¹ Toplumsal yeniden üretim kuramcılarının tümünün görüşlerine yer vermek bu yazının kapsamını aşacaktır. Ancak konuyla ilgili ayrıntılı bir tartışma şurada yürütülmektedir: Yaman (2020).

tuttular. Bu ülkelerdeki bakım açığını kapatmak üzere artan göçmen işgücü talebi ile “yeniden üretimin küreselleşmesi” (Maher, 2004: 131) söz konusu olurken bir yandan uluslararası yeniden üretim işbölümü ortaya çıktı (Parrenas, 2001). Covid-19 ile birlikte artan göç denetimi ve göçmen kadın emeğine yönelik talebin azalışı sözü edilen bakım açığını artırdı ve toplumsal yeniden üretim krizini derinleştirdi.

Pandemiyle toplumsal yeniden üretim tartışmaları yeniden canlılık kazandı. Yukarıda sözü edilen emek göçüne etkilerinin yanı sıra, toplumsal cinsiyete dayalı şiddet, artan yoksulluk, kaynaklara ve sağlık hizmetlerine erişim, kadınların ücretli istihdama erişim engelleri, artan kadın işsizliği, heteroseksüel çekirdek aile düzeni, kadınların izolasyon, yabancılaşma ve depresyonu, çocukların evde eğitimi, annelik, bakım işlerinde kadın istihdamı, toplumsal yeniden üretim bağlamında ele alınan konular olarak öne çıkmıştır. Ayrıca pandemiyle birlikte derinleşen toplumsal yeniden üretim krizi de sıklıkla vurgulanmıştır (Al-Ali, 2020; Ceutrick, 2020; Rao, 2020; Pets vd., 2020; Arruzza ve Kelly, 2020; Anderson ve Lafreniere, 2020; Stevano vd., 2021). Pandemi sürecinde evden çalışma ve yeniden üretimin hane içindeki zaman kullanımı ve toplumsal cinsiyet ilişkilerine etkileri özellikle Almanya, İngiltere, ABD menşeli yazında kendine yer bulsa da Türkiye’de az sayıda çalışmada ele alınmıştır (Parlak vd., 2020; Öztürk vd., 2020; İlkaracan ve Memiş, 2021).

Evden Çalışma Kadınların Üretim ve Yeniden Üretim Sorumluluğunu Üstlenmeleri İçin Yeni Sihirli Değnek mi?

Evden çalışma, kendi hesabına veya istisna akdiyle çalışma biçimleri için geçerli olsa da bu çalışmada Uluslararası Çalışma Örgütü’nün (ILO) 177 Sayılı Sözleşmesinde yer verdiği gibi işverenin işyeri dışında kendi evinde veya seçtiği başka bir yerde, ücret karşılığında kullanılan ekipmanı, malzemeleri veya diğer girdileri kimin sağladığına bakılmaksızın, işveren tarafından belirlenen bir ürün veya hizmet üretimiyle sonuçlanan iş olarak ele alınmaktadır. Evden çalışanlar, ulusal hukukta bağımsız işçiler olarak kabul edilmek için gerekli özerklik ve ekonomik bağımsızlık derecesine sahip olmayan, bir işveren veya aracıyla bağımlılık ilişkisi içinde olan çalışanlardır ve ev eksenli çalışanların bir alt kümesidir (ILO, 2021: 19). Bu çalışma biçimi 4857 sayılı İş Kanunu’nda ise uzaktan çalışma adıyla, “işçinin, işveren tarafından oluşturulan iş organizasyonu kapsamında iş görme edimini evinde ya da teknolojik iletişim araçları ile işyeri dışında yerine getirmesi esasına dayalı ve yazılı olarak kurulan iş ilişkisi” olarak tanımlanmıştır.

Pandemi öncesinde, evden çalışmanın işçiler ve sermaye için bir kazan-kazan formülü olduğu ve ev ile işyeri arasında artan esneklikten herkesin yararlandığı yaygın bir mitti (Lohman, 2015). Ancak Covid-19, rekor sayıda insanın evden çalışmasına neden olmuş ve bu yıkıcı olayın emek süreçleri ve toplumsal yeniden üretimin farklı cinsiyetler arasında paylaşımı üzerinde çarpıcı etkiler yaratmıştır. 2018’de Almanya’da istihdam edilen bireylerin yüzde 4’ünden azının yalnızca evden çalıştığı ve yaklaşık yüzde 12’sinin sık sık evden çalıştığı tabloda, 2020’de çarpıcı bir artış gerçekleşmiştir.

2020'de Alman işçilerin yüzde 26'sı tamamen evden çalışırken yüzde 35'i evden çalışma ile ofis çalışmasını birleştirmeye başlamışlardır. Ampirik çalışmalar kadınlarda ve özellikle annelerde uzaktan çalışmanın daha yaygın olduğunu ortaya koymaktadır (Berlingieri vd. 2020: 385; Gottlieb, 2021). Saniye Dedeoğlu (2020) pandemi öncesinde Türkiye'de de evden çalışmanın kadın egemen ve kayıt dışı bir yapısı olduğunu ortaya koymuştur. Pandemi öncesi Türkiye'sinde ücretli vasıflı emek, düşük düzeyde evden çalışırken, endüstriyel parça başı çalışan kadınlar ev eksenli üretimde öne çıkmaktaydı. Vasıflı çalışanlar ücretli bağımlı olmaktan çok *freelancer* olarak çalışıyorlardı. Endüstriyel parça başı çalışan üretim yapanlarla vasıflı *freelance* çalışanların sosyal statüleri ve eğitim geçmişleri farklılaşsa da, kayıt dışı çalışma koşulları ve işlerinde karşılaştıkları kırılganlıklar açısından benzerlikleri mevcuttu (Dedeoğlu, 2020: 35). Pandemiyle birlikte Türkiye'de de evden çalışma hızlı biçimde yaygınlaştı. Uğur Aytun ve Cem Özgüzel (2020) TÜİK Hane Halkı İşgücü Anketi verileri üzerinden yaptıkları çalışmada, Türkiye'de yüksek gelirli, üniversite ve üstü eğitim düzeyine sahip ve kadın çalışanların evden çalışma olasılıklarının daha yüksek olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Nitekim İpek İlkkaracan ve Emel Memiş'in (2021: 10) araştırmasında pandemi sırasında istihdam edilen toplam kadın örnekleminin yüzde 53'ü işyerinde kesintisiz çalışmaya devam ederken, yüzde 38'i evden çalışmaya geçmiş, yüzde 9'u iş değiştirmiş; erkeklerin yüzde 57'si işyerinde kesintisiz olarak çalışmaya devam ederken, yüzde 33'ü pandemi sırasında evden çalışmaya geçmiş, yüzde 10'u iş değiştirmiştir.

Çok sayıda araştırmada evden çalışmanın emek sömürüsünü artıran boyutlarının yanı sıra kadınların hane içi karşılıksız emek kullanımını yoğunlaştırdığı ve toplumsal yeniden üretim sürecindeki cinsiyet eşitsizliklerini derinleştirdiği ifade edilmiştir. Ücretli çalışma alanını, ücretsiz emeğin geleneksel üretim alanı olan ev içine taşımak, kapitalizm ve patriarkanın yapısal eşitsizliklerini daha görünür kılmaktadır. Ev içi alanda ücretli ve ücretsiz emeğin birlikte var olması, yeniden üretimin toplumsal refahın ayrılmaz bir parçası olduğunu gözler önüne sererek kamusal ve özel alan, ev içi emek ve ücretli emek arasındaki geleneksel ikili karşıtlıkları ve erkekler ve kadınların üretim ve yeniden üretim ilişkilerindeki eşitsiz konumlarını sorgulamak için yeni bir fırsat yaratmaktadır (Ceuterick, 2020: 898). Gündelik hayatın işleyişine bakmak, evin içinde üretim ve yeniden üretim pratiklerinin cinsiyet ilişkilerindeki yansıma biçimlerine dair çok sayıda ipucu vermektedir (Ella ve Rai, 2018: 4). Bu nedenle son yıllarda zaman kullanım çalışmaları giderek önem kazanmaktadır. Kadınlar dünya çapında toplam ücretsiz bakım işlerinin yüzde 76'sını gerçekleştirmektedirler ve ücretsiz bakım işleri için kadınlar günlük ortalama 4 saat 25 dakika, erkekler ise 1 saat 23 dakika ayırmaktadır (ILO, 2021: 151). Türkiye'de ise kadınlar ücretsiz hane-içi işler için erkeklerden 4,5 kat daha fazla zaman harcamaktadır (TÜİK, 2015). Birleşik Krallık, Almanya, İspanya ve Avustralya gibi ülkelerde yapılan zaman kullanım araştırmaları da cinsiyete dayalı ücretsiz hane-içi emek açıklarını göstermektedir. Pandemiyle kadınların ücretli işe ayırdıkları zaman azalırken, yeniden üretim için

ayırdıkları zamanda artış olmuştur. Erkeklerin de yeniden üretime ayırdıkları zamanda bir artış gerçekleşmiş ancak bu artış market alışverişi, çocuklarla ilgilenmek gibi belirli alanlarda yoğunlaşmıştır. Yeniden üretime kadın ve erkeklerin ayırdığı zamana ilişkin uçurum artmıştır (Dugaro, 2020: 10; Adams-Prassl vd., 2020: 2). Almudena Sevilla ve Sarah Smith'in (2020:2) 2015 Birleşik Krallık Zaman Kullanım Anketi üzerinden yaptıkları hesaplamaları, 12 yaşından küçük çocuk annelerinin çocuk bakımına hafta içi ve hafta sonu günde yaklaşık 2 saat, babaların ise hafta içi yaklaşık 45 dakika hafta sonu 1 saat 15 dakika harcadığını ortaya koymuştu. Pandemi nedeniyle ailelerin her hafta ortalama 40 saatlik ek çocuk bakımı yaptıklarını ve kadınların erkeklere göre haftada yaklaşık on saat daha fazla bakım verdiğini hesapladılar. Evden veya ofisten çalışan kadınların, hanelerindeki izinli veya işsiz erkeklerden daha çok bakım sorumluluğu aldığını ortaya koydular. Caitlyn Collins ve arkadaşları da (2020: 102-103) Covid-19 döneminde 13 yaşından küçük çocukların annelerinin çalışma saatlerinde babalara göre daha fazla azalma gerçekleştiğini bulguladılar. Babaların çalışma saatleri büyük ölçüde sabit kalırken, anneler çalışma saatlerini yaklaşık yüzde 5 (haftada iki saat) azalttı. Çocukları 1 ila 5 yaşları arasında olan uzaktan çalışma yeteneğine sahip ebeveynler arasında, haftalık çalışma saatlerindeki azalma anneler için babalardan yaklaşık 4,5 kat daha fazla oldu. Bu, her iki ebeveyn de evden çalışabildiğinde ve çocuk bakımı ve ev işi taleplerine daha doğrudan maruz kaldıklarında bile, annelerin bu sorumluluklarını babalara göre daha fazla yerine getirmek durumunda kaldıklarını gösteriyor. Adams (2020) evden çalışan çocuk sahibi kadınların bakım yükümlülükleri nedeniyle kazançlarının düştüğünü belirledi. Hesaplamalara göre küçük çocukların bakımı evden çalışmada kesintilere neden olduğu için kadınların saatte ortalama yüzde 20 daha az kazanmalarına yol açtı. İlkaracan ve Memiş'in (2021: 11) Türkiye'de gerçekleştirdikleri çalışmada, her iki kadından birine karşılık, her dört erkekten biri toplam ücretli ve ücretsiz iş yüküyle başa çıkmanın zor olduğunu bildirmişlerdir. Söz konusu oranlar, küçük çocuklu kadınlarda yüzde 53'e ve erkeklerde yüzde 34'e çıkmıştır. İstihdamda olan kadınlarda oran yüzde 59 iken, erkeklerde yalnızca yüzde 28'dir. Öte yandan evden çalışan erkeklerin ücretsiz işlere ayırdıkları zamanı kısmen artırmıştır. Evden çalışan erkekler ücretsiz işlere günde 1,18 saat ayırırken, işyerinde çalışmaya devam edenlerin 0,72 saat ayırdığı görülmüştür.

Lyn Craig (2020: 688) tarafından gerçekleştirilen nitel araştırma, kapanma ile bazı hanelerde erkeklerin yeniden üretim için sundukları katkıyı artırdığını, ancak pek çok hanede de evden çalışmanın kadınları çarpıcı düzeyde yeniden üretim yüküyle baş başa bıraktığını göstermektedir. Kadın katılımcıların pek çoğu 1950'li ve 60'lı yıllardaki ev kadınları gibi hissettiklerini vurgulamışlardır. Katılımcılar, her ikisi de evden çalışmakta olan eşler arasındaki eşitsiz işbölümünü şu sözlerle ortaya koymuşlardır: "Çocuğumuzu gözetim altında tutmak için alt kattaki yaşam alanımızda çalışıyorum, kocam ise üst katta gözetim görevleri olmadan çalışıyor". "(Ben) bütün işlerimi bırakıp, sessizce çocukların eğitimiyle ve evin çekip çevrilmesiyle ilgileniyorum, bu

arada kocam kapalı bir odada dizüstü bilgisayar aracılığıyla işlerini sürdürüyor”. Simel Parlak ve arkadaşları (2020) tarafından Türkiye’deki akademisyen kadınlarla yapılan araştırmanın sonuçları da Craig (2020) çalışmasıyla şaşırtıcı benzerlikler taşımaktadır. Parlak ve arkadaşları (2020) artan ev sorumluluklarını üstlenmek zorunda kalan kadın akademisyenlerin aksine erkeklerin iş ve ev yaşamını ayırdığını bulgulamışlardır: “Onu hafta içi pek göremiyoruz. Kendini çalışma odasına kapattı ve tuvalet falan için dışarı çıktı. Yani çalışma saatleri açısından onun için pek bir şey değişmedi”. Kadın akademisyenler ise ev sorumlulukları nedeniyle akademik çalışmalarına daha az zaman ayırabilmiş ve kimi zaman bu çalışmalarını uyku saatlerine taşımak zorunda kalmışlardır: “Oğlum saat 10’da uyuyor. Uyuduktan sonra, saat 1’e kadar dizüstü bilgisayarımın önünde iki ila üç saat oturuyorum. Böylece iki ila üç saat çalışabilirim”.

Yeniden üretim sürecinin yalnızca yeniden üretim sağlayacak eylemleri içermediğini, şefkat vermeye dayalı bir duygusal emek boyutunu ve söz konusu tüm eylemleri örgütlemeye dayalı zihinsel bir boyutu olduğunu da göz önünde bulundurmak gerekmektedir (Acar-Savran, Tura Demiryontan, 2016: 10-11). Yeniden üretimin örgütlenmesine dair bulgular, pandemi sırasında ev mekânını tüm aile fertleriyle paylaşan annelerin eskisine oranla yalnızca fiziksel değil, daha fazla zihinsel emek de harcadıklarını göstermektedir. Andrea Hjálmsdóttir ve Valgerður S. Bjarnadóttir’in (2020: 10) İzlanda’da gerçekleştirdikleri çalışmada, eşiyile birlikte tam zamanlı olarak evden çalışan ve 2 yaşında bir çocuğu olan bir kadın katılımcı bu durumu şu sözlerle ifade etmiştir: “Burada, evde ustabaşı oldum. Ne yapılması gerektiği konusunda denetim sağlamaya ve her şeyin bir karmaşa haline gelmesini önlemek için eşimi harekete geçirmeye çalışıyorum; her şeyi tek başıma halletmek istemiyorum.”

Evden ücretli çalışma ile ortaya çıkan iş ve iş dışı yaşam arasındaki bulanıklık, evden çalışanların işe ve yeniden üretime ayrılan zamanın sınırlarını yönetme yeteneği üzerinde de olumsuz etkiler yaratmaktadır. Bir yandan, evde geçirilen zamanın ücretli işte harcanan zamanı azaltmadan ev üretimi için kullanılabileceğine inanan diğer hane halkı üyelerinde bir zaman esnekliği yanılması ortaya çıkabilmektedir (Cameron ve Fox, 2011: 134). Örneğin Yıldız Öztürk ve arkadaşları tarafından (2020) gerçekleştirilen çalışmada pandemi nedeniyle evden çalışmaya başlayan bir kadın katılımcı bu durumu şu sözlerle anlatmıştır:

İlk zamanlarda eşim ‘bugün ne yapacaksın?’ diye soruyordu. Bunun bir tatil olmadığını anlatmak zor oldu. Şimdi bana biraz daha yardımcı olmaya çalışıyor. Ama eve geldiğinde ‘açım yemeği de mi yapmadın?’ demesini diye koşarak yemek yapıyorum. Yöneticim ‘ama şu mail cevaplanmadı’ diyecek diye koşarak o maili cevaplıyorum. Oranın baskısı buranın baskısı, iki yer birden...

Sözü edilen araştırmanın bir başka katılımcısı ise ev ve iş yaşamı arasındaki sınırların kalkmasının etkilerini şöyle ifade etmiştir:

Hep evde çalışamazsınız. Ben bütün yıl boyunca her gün kahvaltı hazırlayıp, kahvaltı toplayıp, öğlene kadar çalışıp, öğlen yemek yapıp, öğleden sonra çalışıp, çalıştığım süre içerisinde çamaşır yıkayıp asıp, evi de toplayıp, akşam da sofrayı kurup, sonra sofrayı kaldırıp, kek çay meyve muhabbetine girip bir de üzerine dizi izleyip... Sonuçta sizden ev için emek bekleniyor, iş için emek bekleniyor, kadınlık bekleniyor, her şey bekleniyor. Ben bunların hepsini yapamam ki...

Öte yandan, evden çalışmak, işin yoğunlaştırılması anlamına gelmektedir (Palumbo, 2020: 773; Lippe ve Lippenyi, 2018: 386). Çalışmanın işyeri giriş ve çıkış saatleriyle sınırlanmadığı zamansal esneklik, çoğu zaman çalışanların değil sermayenin lehine gerçekleşmekte ve işgününü uzatarak mutlak artık değeri yükseltmektedir. İllkaracan ve Memiş (2021: 11) pandemi ile evden çalışmaya geçen kadınların toplam çalışma saatinin (8.65 saat/gün), pandemi sırasında işyerinde çalışmaya devam eden erkeklerin toplam çalışma saatlerinden dahi daha yüksek (8,36 saat/gün) olduğunu bulgulamışlardır. Üstelik evden çalışmayla işyerinde kullanılan enerji, yemek ve yol harcamaları gibi maliyetler çalışanlara yüklenmekte (Cockayne, 2021:8) ve işyerinde ücretli çalışanlarca yerine getirilen mekânın temizliği ve öğle yemeklerinin ve içeceklerin hazırlanması, bulaşıkların yıkanması gibi işler de ücretsiz biçimde hane içine ve çoğunlukla hanedeki kadınlara yüklenmektedir. Dolayısıyla erken kapitalizm döneminden bu yana metalaşarak ücretli istihdamın parçası olan birçok işin de hane içindeki ücretsiz işlere eklendiği görülmektedir. Son yıllarda bazı işyerleri tarafından kısmi düzeyde üstlenilen bakım hizmetleri sunumunun da (örneğin işyeri kreş uygulamaları ve bakım için nakit transferleri gibi) evden çalışmanın yaygınlaşması ile giderek azalacağı öngörülebilir.

İşsizlik ve ekonomik kaygılara ek olarak, izolasyon, evden çalışma ve artan yeniden üretim sorumluluklarını üstlenmenin kadınlar üzerindeki psikolojik etkileri de ağırdır. Çalışmaya devam eden annelerin kaygılı, yalnız veya depresif hissettiğini bildirme oranları babalara göre çok daha yüksektir (Lyttelton vd., 2020:31).

Bu çalışmada yer verilen nicel ve nitel araştırma verileri, evden çalışmanın hanedeki erkeklerin toplumsal yeniden üretim emek sürecinde yer alma düzeylerini kısmen artırırken, kadınlar açısından ücretli ve ücretsiz işlerin yükünü taşımanın ağır ve sürdürülmesi güç etkilerini ortaya koymaktadır. Ne var ki, pandemi süreci geçici olsa dahi, gerek sermaye açısından kârlı olan gerek patriarka için yeni olanaklar yaratan evden çalışma pratiklerinin kalıcılışacağı açıktır. Uzaktan çalışma ile birlikte, evin kadınların ücretli ve ücretsiz emeğine el koymayı mümkün kılan bir mekân olarak yeniden tanımlanması, Türkiye’de hem sermayenin talepleriyle hem de kadının yerini ev olarak gören muhafazakâr aile ideolojisiyle oldukça uyumludur.

Türkiye’nin “Ev”deki Hesabı: Evden çalışma kadınların ücretli ve ücretsiz emeğine bir arada el koymayı sağlar mı?

Evden çalışma uygulamasının Türkiye’nin 2000’lerin başından beri önüne koyduğu işgücü piyasasını azami düzeyde esnekleştirme hedefine hizmet ettiği ölçüde yeniden

üretim krizini çözmek üzere kullanılacağı öngörülmektedir. Bu çözümün kadın emeği sömürüsüne ve cinsiyet eşitsizliklerinin pekiştirilmesine dayalı olarak geliştirileceğinin işaretleri başlıca politika belgelerinde verilmiştir. Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'ndan itibaren tüm kalkınma planlarında yer alan esnek istihdamın yaygınlaştırılması hedefi yaygın biçimde sermayenin rekabet olanaklarını yükseltirken, aile ve iş yaşamını uyumlaştırma ve kadınların işgücüne katılım oranlarını artırmanın bir yolu olarak sunulmuştur. Ayrıca genç nüfus yapısının korunması ve doğurganlık oranlarının yükseltilmesi için de esnek istihdam olanaklarının geliştirilmesi hedeflenmektedir (Toksöz, 2016). Öte yandan kamu personel sisteminde esnek çalışma modelinin geliştirileceği de belirtilmiştir.

2015 yılında hazırlanan Ailenin ve Dinamik Nüfus Yapısının Korunması Amacıyla Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun Tasarısı, yeniden üretim alanına kürtaj yasakları, doğum teşvikleri, uzun doğum sonrası izinleri ve yarı zamanlı çalışma ve kamusal bakım olanakları ile müdahale etmiştir. Tasarı bir bütün halinde yasalasmazken, pek çok düzenlemesi parça parça yasalasmış ya da kürtajın engellenmesi örneğinde olduğu gibi fiilen uygulamaya konulmuştur. Tasarının hayata geçirilmeyen ana düzenlemelerinin çocuk bakım olanaklarının geliştirilmesi konusunda devlete sorumluluk yükleyen düzenlemeler olması dikkate değerdir. Bu tasarı gerekçesinde esnek çalışma, sağlıklı nesiller yetiştirmek, yaşlanma kriziyle başa çıkmak, iş ve aile yaşamını uzlaştırmak ve işletmelerin rekabet gücünü yükseltme işlevlerini aynı anda yerine getiren bir sihirli formül olarak ayrıntılı biçimde ele alınmıştır. Ulusal İstihdam Stratejisi'nin de ana eksenlerinden biri "güvenceli esneklik" olarak belirlenmiş ve uzaktan çalışma iş ve aile yaşamının uzlaştırılmasını sağlayacak önemli bir esneklik biçimi olarak tanımlanmıştır. Aynı belgede nüfusun yaşlanma eğiliminin Türkiye'de bir yaşlılık krizine yol açacağı da öngörülmektedir. Gerçekten de Türkiye'de yaşlı nüfus son beş yılda yüzde 22,5 artmış ve yaşlıların toplam nüfus içindeki oranı yüzde 9,5'e yükselmiştir (TÜİK, 2021). Yaşlıların toplam nüfusa oranının yüzde 10 olduğu ülkelerin "nüfusu yaşlı ülkeler" olarak ele alındığı düşünüldüğünde, Türkiye'de yaşlı nüfusun toplumsal yeniden üretiminin de önemli bir sorun alanı olduğu anlaşılabilir. Ne var ki AKP iktidarı tarafından engelli, yaşlı, çocuk ve hastalar için güçlü bir bakım ve sosyal koruma modeli geliştirmek yerine, toplumsal yeniden üretimi kadınların üstlenmesi veri kabul edilmiş, nüfusun yaşlanması ile başa çıkmak için pro-natalist politikalar teşvik edilmiş ve kadınlar esnek istihdama yönlendirilmiştir (Toksöz, 2016). Dahası Türkiye'deki kurumsal kamusal bakım hizmetlerinden, evde bakım hizmetlerine doğru bir kayma gerçekleşmiştir (Altuntaş ve Atasü Topçuoğlu, 2016). Kuşkusuz bu uygulamalar, kadınların ailevi rolünü güçlendirirken sosyal harcamaları azaltan neo-liberal-muhafazakâr bir siyasi seçime dayanmaktadır. Evden çalışma sözü edilen seçim için elverişli bir zemin sunmakta, Türkiye'de uzun yıllardır düşük düzeyde seyreden kadın istihdamına dokunmaksızın, kadınların aynı zamanda yeniden üretimi üstlenmelerine olanak sağlamaktadır. Evden çalışan kadınlar patriarkal kapitalizmin

dilediği biçimde “iki efendiye” (hem erkeklere hem de işverenlerine) birden hizmet edebileceklerdir.

Sonuç

Kadın istihdamı ile kadınlara yüklenen yeniden üretim sorumluluklarını uzlaştırmanın yolu olarak 1980’li yıllardan bu yana esnek istihdam politikaları sunuluyordu. Pek çok Avrupa ülkesinde 1,5 kazananlı aile modeli patriarkal kapitalizmin sihirli formülü oldu. Her ne kadar işgücü piyasası esnekleşip internet ve bulut teknolojileri geliştikçe uzaktan çalışma modelleri geliştirilse de, gerek kapitalizmin gelişiminden bu yana işyeri ve evi birbirinden ayıran alışılmış sınırlara dair ön kabuller gerekse evde çalışanların sermaye tarafından gözetim ve denetimine dair soru işaretleri bu çalışma biçiminin hızla yaygınlaşmasını engelliyordu. Pandemi sürecinde işyerleri beklenmedik bir hızla evlere taşındı ve evden çalışma pratiklerinin kalıcılığı söz konusu oldu. Bu çalışmada evden çalışmanın kadınlara yüklenen yeniden üretim sorumlulukları ile istihdama katılımlarını uzlaştıracak yeni formülün evden çalışma olabileceği öne sürüldü. Zamansal esnekliğe eklenen mekânsal esneklikle patriarkal kapitalizmin üretim ve yeniden üretim için gerekli koşullarının yaratılmaya çalışıldığı ifade edildi.

Özellikle Türkiye gibi muhafazakârlığın temel dinamiklerinin aile ve hane dolayısıyla kurulduğu bir ülkede, ücretli üretimin haneye taşınması kadınların ücretli istihdamı ve ücretsiz yeniden üretim faaliyetleri arasındaki gerilimi çözmek üzere kullanılacaktır. Ne var ki bu sihirli değneğin değdiği hokus pokus örtüsü kaldırıldığında, çifte vardiyanın (Hochschild ve Machung, 2003) haneye taşındığı, kadınların ücretli ve ücretsiz emek için harcadıkları toplam süreyi artırdığı, hane içindeki cinsiyet eşitsizliklerini derinleştirdiği görülmektedir. Gerek sınıf gerek kadın örgütlerinin evden çalışmayı ayrıcalıklı bir çalışma olanağı olarak kabullenmek yerine üretim ve yeniden üretim alanlarındaki direniş olanakları üzerine düşünmeleri hem hane içi ilişkileri hem de üretim ilişkilerini dönüştürecek yeni bir kapı aralayabilir. Toplumsal yeniden üretim, başlı başına kadına veya aileye yüklenemeyecek kolektif bir sorumluluktur. Yalnızca üretim ilişkilerindeki eşitsizlik ve sömürü ilişkisi değil, yeniden üretim ilişkilerindeki eşitsizlik ve sömürü de işçi sınıfının mücadele dinamikleri içinde yer almalıdır. Ayrıca toplumsal yeniden üretimin mücadele dinamiklerini kendi içinde barındırdığı da gözden uzak tutulmamalıdır.

Kaynakça

- Acar-Savran, G. ve N. Tura-Demiryontan (2016) *Kadının Görünmeyen Emeği*, İstanbul: Yordam Kitap.
- Adams-Prassl, A. (2020) “The Gender Wage Gap on an Online Labour Market: The Cost of Interruptions”, *CEPR Working Paper* DP14294.
- Adams-Prassl, A., T. Boneva, M. Golin ve C. Rauh (2020) “Inequality in the Impact of the Coronavirus Shock: Evidence from Real Time Surveys”, *Journal of Public Economics*, 189: 1-33.
- Al-Ali, N. (2020) “Covid-19 and Feminism in The Global South: Challenges, Initiatives and Dilemmas”, *European Journal of Women’s Studies*, 27(4): 333–347.
- Altuntaş, B. ve R. Atasü-Topçuoğlu (2016) *Engelli Bakımı: Sosyal Bakım ve Kadın Emeği*, Ankara: Nika.

- Anderson, G. ve S. Lafreniere (2020) "Who Cares? Women's and mother employment in Caring Industries During the First Wave of Covid- 19 Mothers, Mothering, and Covid-19: Dispatches from the Pandemic", Green, F. J. ve A. O'Reilly (der.), *Mothers, Mothering, and Covid-19: Dispatches from the Pandemic* içinde, Ontario: Demeter Press.
- Arslan, A. (2021) "Relations of Production and Social Reproduction, the State and the Everyday: Women's Labour in Turkey", *Review of International Political Economy*, 2021:1-23.
- Aytun U. ve C. Özgüzel (2020) *Covid-19 Sonucunda Evden Çalışılabilirlik ve Eşitsizliğe Etkileri: Türkiye İçin Politika Önerileri*, İstanbul: FES.
- Bahn, K. Cohen ve Y. M. J. Rodgers (2020) "A Feminist Perspective on COVID-19 and the Value Of Care Work Globally", *Gender Work Organization*, 27: 695–699.
- Bakker, I ve R. Silvey (2008) "Introduction: Social reproduction and global transformations – From the everyday to the global", Bakker, I, Silvey, R (der.), *Beyond States and Markets: The Challenges of Social Reproduction* içinde, New York: Routledge, 1–15.
- Bakker, I. (2007) "Social Reproduction and the Constitution of a Gendered Political Economy", *New Political Economy*, 12 (4): 541-556.
- Beneria, L. (1981) "Conceptualizing the labor force: The underestimation of women's economic activities", *The Journal of Development Studies*, 17(3): 10–28.
- Brynjolfsson, E., J. J. Horton, A. Ozimek, D. Rock, G. Sharma ve H. Y. Tu Ye (2020) *Covid-19 and Remote Work: An Early Look at U.S. Data*, NBER Working Paper, 27344.
- Cameron, S. ve M. Fox (2011) "Working from Home: Leisure Gain or Leisure Loss?" Cameron, S. (der.), *Handbook on the Economics of Leisure* içinde, Cheltenham: Edward Elgar, 128-152.
- Ceuterick, M. (2020) "An Affirmative Look at a Domesticity in Crisis: Women, Humour and Domestic Labour during the Covid-19 Pandemic", *Feminist Media Studies*, 20 (6): 896-901.
- Ciolfi, L., Gray, B. ve A. F. P. de Carvalho (2020) "Making Home Work Places", <https://dl.ussetteu.eu/bitstream/20.500.12015/3403/1/ecscw2020-ep10.pdf>, indirilme tarihi 17 Şubat 2021.
- Cockayne, D. (2021) "The feminist economic geographies of working from home and 'digital by default' in Canada before, during, and after Covid-19", *Canadian Geographer*, 2021:1–13.
- Collins, C., L. C. Landivar, L. Ruppner ve W. J. Scarborough (2020) "Covid-19 and the Gender Gap in Work Hours", *Gender, Work & Organization*, 28(5):101–112.
- Craig, L. (2020) "Coronavirus, Domestic Labour and Care: Gendered Roles Locked Down" *Journal of Sociology*, 56(4): 684–692.
- Dedeoğlu, S. (2020) *Evden İçeri Bir Dünya: Türkiye'de Ev-Eksenli Çalışanlar, ILO Çalışma Belgesi 21*, Cenevre: ILO.
- Dowling, E (2016), "Valorised but not valued? Affective Remuneration, Social Reproduction and Feminist Politics beyond the Crisis", *British Politics*, 11(4): 452–468.
- Dugarova, E. (2020) "Unpaid Care Work in Times of the COVID-19 Crisis: Gendered Impacts, Emerging Evidence And Promising Policy Responses", https://www.un.org/development/desa/family/wp-content/uploads/sites/23/2020/09/Duragova_Paper_.pdf, indirilme tarihi:10 Mart 2021.
- Edholm, F., O. Harris ve K. Young (1977) "Conceptualising Women", *Critique of Anthropology*, 9/10 (3): 101–30.
- Elias, J. ve S. M. Rai (2019) "Feminist everyday political economy: Space, time, and violence", *Review of International Studies*, 45 (2): 201–220.
- Federici, S. (2019) "Social Reproduction Theory History, Issues And Present Challenges", *Radical Philosophy*, 204: 55–57.
- Ferguson, S. (2008) "Canadian Contributions to Social Reproduction Feminism, Race and Embodied Labor", *Race, Gender & Class*, 15 (1/2): 42-57.
- Fraser, N. (2016) "Contradictions of Capital and Care", *New Left Review*, 100: 99–117.
- Gottlieb, C., J. Grobovšek, M. Poschke, F. Saltiel (2021) "Working from home in developing countries", *European Economic Review*, 133: 1-16.
- Hall, S. M. (2020) "Revisiting geographies of social reproduction: Everyday life, the endotic, and the infra-ordinary" *AREA*, 52 (4): 812-819.
- Hjálmsdóttir, A. ve V. S. Bjarnadóttir (2020) "I Have Turned Into a Foreman Here at Home: Families and Work–Life Balance in Times of Covid-19 in a Gender Equality Paradise", *Gender, Work & Organization*, 28 (1): 268-283.
- İlkkaracan, İ. ve E. Memiş (2021) "Transformations in the Gender Gaps in Paid and Unpaid Work During the Covid-19 Pandemic: Findings from Turkey", *Feminist Economics*, 27 (1-2): 288-309.
- Hoschild, A. ve A. Machung (2013) *The Second Shift*, New York: Penguin Books.
- ILO (2018) *Care Work and Care Jobs For The Future of Decent Work*, Geneva: ILO.
- ILO (2021), *Working from Home: From Invisibility to Decent Work*, Geneva: ILO,

- Katz, C. (2001) "Vagabond Capitalism and the Necessity of Social Reproduction", *Antipode*, 33(4): 709–28.
- Laslett, B. ve J. Brenner (1989) "Gender and social reproduction: Historical perspectives", *Annual Review of Sociology*, 15: 381–404.
- Lippel, T. ve Z. Lippényi (2018) "Beyond Formal Access: Organizational Context, Working From Home, and Work–Family Conflict of Men and Women in European Workplaces", *Social Indicators Research* 151: 383–402.
- Lohman, E. (2015) *When [S]He is Working [S]He is Not at Home": Challenging Assumptions About Remote Work*, Basılmamış Doktora Tezi, Ontario: The University of Western Ontario.
- Lyttelton, T., E. Zang, ve K. Musick (2020) *Gender Differences in Telecommuting and Implications for Inequality at Home and Work*, <https://ssrn.com/abstract=3645561>, indirilme tarihi 1 Mart 2021.
- Maher, K. H. (2004) "Globalized Social Production", Byrisk, A. ve G. Shafir (der.) *People Out of Place* içinde, London: Rotledge, 131-151.
- Mezzadri, A. (2020) "The Informal Labours of Social Reproduction", *Global Labour Journal*, 11(1): 156- 163.
- Mies, M. (2014) *Patriarchy and Accumulation on a World Scale: Women in the International Division of Labour*, NJ: Zed Books.
- Öztürk, Y., D. Üstünalan ve B. Metin (2020) "Pandemi Sürecinde Kadınların Ev İçindeki Deneyimleri ve Evde Kalmanın Duygulan", *Feminist Tahayyül*, 1(2): 185-225.
- Palumbo, R. (2020) "Let Me Go to the Office! An Investigation into the Side Effects Of Working From Home On Work-Life Balance", *International Journal of Public Sector Management*, 33 (6/7): 771-790.
- Parlak, S., C. Kaciroglu, O. ve F. Oksuz Gül (2020) "Gender Roles During Covid-19 Pandemic: The Experiences of Turkish Female Academics", *Gender, Work & Organization*, 28(2):461–483.
- Parreñas, R. (2001) *Servants Of Globalization: Women, Migration and Domestic Work*, Stanford: Stanford University Press.
- Petts, R., D. Carlson ve J. Pepin (2020) "A Gendered Pandemic: Childcare, Homeschooling, and Parents' Employment During Covid-19", *Gender, Work & Organization*, 28(2): 515–534.
- Rao, S. (2021) "Beyond the Coronavirus: Understanding Crises of Social Reproduction", *Global Labour Journal*, 12(1): 39-53.
- Sevilla, A., Smith (2020) "Baby Steps: The Gender Division of Childcare during the Covid- 19 Pandemic", *IZA DP No. 13302*. <http://ftp.iza.org/dp13302.pdf>, indirilme tarihi 16 Ağustos 2021.
- Stevano, S., A. Mezzadri, L. Lombardozi, ve H. Bargawi (2021) "Hidden Abodes in Plain Sight: the Social Reproduction of Households and Labor in the Covid-19 Pandemic", *Feminist Economics*, 27 (1-2): 271-287.
- Toksöz, G. (2016) "Kadından Aileye Geçiş: AKP Döneminin İstihdam Politikalarının Toplumsal Cinsiyet Açısından Analizi", *VIII. Sosyal İnsan Hakları Ulusal Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Kocaeli: DİSK Yayınları.
- TÜİK (2015) *Zaman Kullanım Araştırması*, 2014-2015 <https://tuikweb.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=18627>, İndirilme Tarihi: 29 Kasım 2020.
- TÜİK (2020) *İstatistiklerle Yaşlılar 2020*, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=İstatistiklerle-Yaşlılar-2020-37227>, İndirilme Tarihi: 20 Mart 2021.
- Yaman, M. (2020) "Toplumsal Yeniden Üretim: Birleşik Bir Feminist Teori?", *Praksis* 53: 9-38.